

СТИЛИСТИЧНИ И ЛЕКSIКАЛНИ ОСОБЕНОСТИ В ДВЕ ЖИТИЯ НА СВ. ЕВТИМИЙ, ПАТРИАРХ ТЪРНОВСКИ

Петранка ТРЕНДАФИЛОВА, Тодорка ГЕОРГИЕВА (Силистра)

Съпоставителният анализ на двете творби на Патриарх Евтимий – „Житие на Йоан Рилски“ и „Житие на Иларион Мъгленски“ – показва някои лексикални и стилистични различия. От своя страна, в „Житие на Иларион Мъгленски“ се наблюдава стилово разминаване между авторската реч и речта на героя. Това е обяснимо, тъй като изследвачите на това житие сочат, че Евтимий е заимствал в речта на героя си цели пасажки от 23 до 27 глава на съчинението на Евтимий Зигавин (XII в.) „Догматично всеоръжие“¹. Ето защо, когато говорим за езикови особености в „Житието на Иларион Мъгленски“, тук имаме предвид само авторската реч, която е основният носител на информация за създателя си.

Още в обосновката, довела до написването на двете жития, се срещат противоречия: в едното авторът заявява претенции относно писателския си талант, а в другото – същият автор говори за словесна немощ, срв.:

„Нещата, отнасящи се до него, които нашите предшественици написаха някак грубо и неумело, тях ние усърдно се постарахме да разкажем изискано, както подобава...“ („Житие на Йоан Рилски“).

„... макар и несвършено, но според възможностите си ще споделим неговите деяния и живот... Вярвам, че сладостно ще приеме като чедолубив баща нашата младенческа словесна немощ“ („Житие на Иларион Мъгленски“).

Според К. Костенечки² някои съвременници на Евтимий са били „по-умели от него в Божието учение“. Това твърдение може да се приеме като валидно за „Житие на Иларион Мъгленски“, но категорично се опровергава от „Житие на Иван Рилски“. И обратно, мнението на Цв. Вранска³, че Патриарх Евтимий има за цел да постигне външна езикова форма, изящна, издържана, художествена, се потвърждава в „Житие на Йоан Рилски“ и се опровергава според нас в „Житие на Иларион Мъгленски“.

Цялостната семантична организация, езикът и художествените образи в „Житие на Йоан Рилски“ говорят за един изключително ерудирани библиейски, притежаващ блестящ поетически талант.

По принцип културният контекст на едно житие се изгражда от библиейското светоусещане и от историческата действителност. Житийният сакрален текст постоянно кореспондира и с библиейската култура, и с историческата култура, като борави с техните кодове. Най-пряко отвореността на житието се реализира „чрез библиейските елементи в текста: библиейски цитати и реминисценции, сравнения с библиейски лица и събития и др.“ – пише Красимир Станчев⁴.

Характеристиката на образа на Йоан Рилски протича на три нива: започва в текста, преминава в подтекста, за да се реализира докрай в положените тук библиейски кодове. На текстово ниво се изтъкват качества на героя, като всяко от тях обаче продуцира съответното библиейско значение, разкрито в подтекста. Например:

1) **подчинява се на родителите си**, т. е. изпълнява 5-тата заповед от Декалога (Изм. 20:12);

2) **пребивава в страх от Господа**, т. е. с богобоязливия си характер изпълнява целия закон, защото „страхът от Бога е да се мрази всяко зло“ (Пр. 8:13); Същият израз препраща и към Пр. 9:10;

3) **не се откъсва от църквата**, т. е. не отстъпва от правото учение (Ефес, 1 гл.);

4) **слуша божествените слова**, т. е. освещава се, понеже „вярването е от слушането“ (Римл. 10:17);

5) **запленен в Божествената любов**, т. е. достигнал крайната цел и предела в изпълването на човека с Божественото присъствие (II Петр. 1:5-7);

6) **дава плод**, т. е. героят е носител на Божественото благоволение и е в неразривна връзка с Него (Йоан 15:5).

Щрихите на текстовата повърхност (подчертаните изрази) добиват плътност в невербализираните звена (тук ословени в обясненията, следващи подчертаните изрази)⁵

Тази дълбинна семантична структура не е присъща за „Житие на Иларион Мъгленски“. Библиейският код тук е изразен и обяснен в самия текст, напр.: „И беше дърво, посадено при изворите на духовните води“, срв. библ. Пс. 1:3 – „Ще бъде дърво, посадено при водни извори“; „Сложи светилото върху свещника“. Казвам – **вземи Иларион и го постави за пастир на мъгленци**“, срв. библ. Мат. 5:15 – „И като запалят светило не го слагат под шиника“.

Прави впечатление, че аналозиите в това житие визират най-вече сюжетно-повествователни моменти, експлицирани в библиейския текст. Авторът почти не ползва кодовете, намиращи се в семантичните плас-

тове под текстовото библейско ниво, докато в „Житие на Йоан Рилски“ обикнат похват е разчитането именно на тези кодове, срв.:

„Майка му, бидейки неплодна като Ана, Самуиловата майка“, „И беше ... като втори Исак, във всичко покоряващ се на своя отец“, „Така той се показва втори Йосиф, житодавец за своите ученици“ и под. („Житие на Иларион Мъгленски“).

В „Житие на Йоан Рилски“ стойността на аналозиите с Авраам, Давид и Йоан Кръстител е изведена от противопоставянията в семантичните плоскости ‘физическо – духовно’:

Авраам е родоначалник на еврейския народ – Йоан Кръстител е духовен баща на българския народ; Давид се бори с Голиат (човека) за физическо оцеляване – Йоан Рилски се бори „с невидимия Голиат“ (дявола) за духовното си спасение; Йоан Кръстител известява евреите за идването на Месия – Йоан Рилски известява българите за Господното явление в човешките сърца. При много от аналозиите в това житие не е заявен библейският герой, с когото става съпоставката. Този похват прилича донякъде на енигмата – „тъмно слово, което съдържа в себе си скрит смисъл“⁶. Авторът поставя героя си в някаква ситуация и оставя читателя сам да свърже тази ситуация или поведението на героя с определена библейска личност. Например: Йоан Рилски се облича в кожи, живее в пустинята, употребява само растителна храна – това е идентичен начин на живот с този на Йоан Кръстител; изкушаван в пустинята като Христос и Илия; невинен страдалец, понасящ хули от близки хора подобно на Йов; пребит като Стефан; изгонен като Павел; изцелител на тялото и душата подобно на Христос; гонител на бесове като апостоли; zasiща глада на хората с един хляб подобно на Христос; zasiща глада на хората с небесен хляб подобно на Мойсей.

Аналозиите, неспоменаващи библейската личност, с която се прави съпоставката, в „Житие на Йоан Рилски“ са употребени при точно определени условия. Обикновено авторът използва този тип аналогии, само когато става въпрос за събития или поведение, възможно да бъде разчетено в библейската текстова повърхност. Явно житиеписецът не е сметнал за нужно да обяснява онова, което той предполага, че е ясно за читателите. И същият този автор в „Житие на Иларион Мъгленски“ изведнъж като че ли започва да се съмнява в ерудицията на читателя и точно при такъв тип аналогии намира за нужно не само да назове библейския герой, но дори и да даде допълнително разяснение (срв. по-горе подчертаните изрази).

В „Житие на Иларион Мъгленски“ се наблюдава нарушение на библейски постулати и неправомерна трансформация на библейския символ – нещо недопустимо за автора на „Житие на Йоан Рилски“. Например Богородица се явява в съня на майката на Иларион и я побутва с

крак, за да ѝ изкаже благословенията си. В библейската изобразителна система ръката е символ на благословието и подкрепата (срв. ВТ. 2:7), а кракът – на благовестието и ходенето в правда (срв. Пр. 17:5; Пс. 119:105). Побутването с крак в житието не продуцира нито едно от тези качества, а по-скоро може да се тълкува като поведение на пренебрежение и подчертаващо превъзходство. Съответно лексеми като а) *похулиха, оплюха, нахвърлиха се, проклинаха* и под.; б) *сбирщина, главатарии, завист* и пр. изграждат семантични мрежи, които се свързват с целенасочен избор от страна на автора. Те съдържат отрицателно-експресивна окраска и са характерни за просторечната лексика. Такъв тип лексеми не се включват в представата за изящната и художествена форма, толкова типична за писателя исихаст от „Житие на Йоан Рилски“.

Кореспонденцията с библейски елементи се наблюдава и в синонимизацията като механизъм за изграждането на номинативни вериги на обекта⁷. Синонимната употреба е по-умело реализирана в „Житие на Йоан Рилски“. Използването на лексикални единици, изразяващи отношения елемент–клас, вид–род е сравнително ограничено: Йоан – мъжът и светецът в „Житие на Йоан Рилски“; майка му – в „Житие на Иларион Мъгленски“. Контекстовата синонимия и перифразата* са особено активни форми в Житие на Йоан Рилски. Те допринасят за експресивното насищане на текста. Като контекстови синоними тук функционират субстантивирани форми „преподобният“ (повторена 15 пъти) и „блаженият“ (употребена 4 пъти). Перифразите са 6 и всички препращат към съответни библейски кодове, срв.:

Божият угодник	– Пс. 16:10 „Нито ще допуснеш угодника си да види изтление“, Пс. 4:3 „Своя си угодник“;
Божият свидетел	– по аналогия на „Да бъдем свидетели за Него“ (Деян. 1:8);
Кроткият ученик на кроткия Владика	– съчетание от Мат. 11:29 „Защото съм кротък и смирен“ и II Тим. 2:24 „Господният слуга да бъде кротък“;
Незадрямващото око	– Йов 38:29 „Вижда всичко“ (по аналогия);
Оня, който нахрани от 5 хляба 5000-те	– буквално Мат. 14:17
Оня, който прави всичко да	– по аналогия „и всичко се съдейства

* От гледна точка на стилистиката всяко заместване с израз или дума е явление, което се определя като антономазия. За нашия анализ е по-подходящо да разгледаме заместващите елементи по-подробно и затова ползваме модела на текстолингвистиката за синонимизацията в текста.

бъде за полза	за наша полза“ (Евр. 12:10);
Който, кога гледа земята, тя трепери	– буквално Пс. 104:32;
Цар на царете и Господ на господарстващите	– буквално I Тим. 3:15;
Самият	– по аналогия „Аз Съм и няма други богове“ II Царе 7:22; I Кор. 8:4.

Прави впечатление, че само три перифрази* представляват буквално заети библиейски изкази. Останалите са създадени по аналогия на библиейските кодове или от тяхното съчетание. Това неминуемо доказва вештото боравене на автора с библиейския метаезик, както и безспорния му писателски талант. Създадените от Евтимий перифрази носят високо патетичен отпечатък и ярка поетическа окраска. Нито веднъж авторът не си служи с номинацията **Иван**. В случаите, когато не е употребен контекстов синоним, Евтимий прилага към собственото име на житийния герой епитет. Този похват допринася за поетическото звучене на повествователния текст.

Обратно – в „Житие на Иларион Мъгленски“ механично се повтаря предходната номинация **Иларион**. Директното назоваване на собственото име на житийния герой засилва фамилиарния тон на изложението, подхранван и без това от многобройните разговорни елементи.

В това житие синонимизацията, реализираща изграждането на номинативните вериги на обекта, се свежда само до субстантивизираната форма „блажения“ (употребена е 3 пъти), синонимите „блаженият архиерей“ и „блажената душа“, както и „божият угодник“, срещано и в „Житие на Йоан Рилски“.

В двете жития по-богата синонимизация е тази, която се отнася до назоваване на определени признаци. В „Житие на Иларион Мъгленски“ този вид синоними буквално повтарят синонимите от „Житие на Йоан Рилски“ или са сходни с тях, срв.:

Житие на Йоан Рилски
кроткия ученик на кроткия Владика

блаженият Йоан
Христовия подражател Йоан
преподобния отец Йоан
доблестният Йоан

Житие на Иларион Мъгленски
кроткия по сърце и още по-кротък
с мъдростта си Иларион
блаженият Иларион
Христовият подражател Иларион
преподобният Иларион
благочестивият Иларион

* Като перифраза разбираме тук само ония думи и изрази, които заместват номинацията на Триединството, тъй като те имплицират единствено него и са разбираеми за средновековния читател.

Пребожествен мъж
дивен Йоан

.....

оногова великия

Неговият угодник

пустиножител Йоан

диамант по душа Йоан

Йоан, който никак не се надяваше

на себе си, но на Бога

Божественият Иларион

.....
Иларион, добрият пастир на
словесните Христови овце

.....

.....

.....

.....

.....

Склонни сме да приемем тезата, че синонимизацията в „Житие на Иларион Мъгленски“ е повлияна от тази в „Житие на Йоан Рилски“. Съображенията ни са следните:

1. Общоприетото мнение, че „Житие на Иларион Мъгленски“ е по-късно⁸.

2. Несъмнено по-богатата изразителност и изобразителност в „Житие на Йоан Рилски“, проявена не само в синонимизацията, но и в метафоричните изрази и в сравненията, с които изобилства това житие.

3. Демонстрираното по-умело боравене с библейския метаезик в „Житие на Йоан Рилски“.

Синонимизация, отнасяща се до назоваването на действия и обстоятелства, наблюдаваме само в „Житие на Иларион Мъгленски“: хулеха и проклинаха, отговориха и рекоха, учеше и наставляваше, многоглаголстваха и защитаваха, похулиха и оплюха и под. Съвместната употреба на книжовни и разговорни синоними е възможно да цели изкажат да стане достъпен за по-широката читателска аудитория.

В синтаксиса на двете жития също се наблюдават различия. Яркия емоционално-експресивен заряд в „Житие на Йоан Рилски“ е постигнат от многобройните реторични въпроси. Силната динамика и ускорената ритмика на речта е резултат от наситената употреба на обособени части, както и от разнообразните синтактични конструкции.

В „Житие на Иларион Мъгленски“ полемичността е заменена с спокойния повествователен тон. Динамиката в тона на речта спада и от еднотипния в по-голямата си част синтактичен строеж.

Различията, засягащи обществената позиция на житийния герой, могат и да са повлияни от факта, че Евтимий е изоставил исихастката идея за пустиннослужителя. Но как да си обясним коренните стилови различия или пък по-елементарните библейски аналогии и дори нарушение в библейската символика? Възможно ли е един автор, показващ в своя поранна творба умение да проникне в дълбинната семантична структура на Священото писание и добро познаване на неговата идейна система, в

по-късно свое произведение да прояви слабости именно в тази насока? Над тези и още други въпроси остава да размишляваме по-нататък.

БЕЛЕЖКИ

¹ Патриарх Евтимий. Съчинения. – В: Бележки от Кл. Иванова. С., 1990, 262–263.

² Вж. Харалампиев, Ив. Строители на стария български книжовен език. Търновска книжовна школа. В. Търново, 1995, с. 43.

³ Вж. пак там, с. 53.

⁴ Вж. Станчев, Красимир. Стилистика и жанрове на старобългарската литература. С., 1985, с. 32.

⁵ Цитираните текстове от „Житие на Иван Рилски“ са по препис от XIV в. в Сборник от жития и слова (български извод) № 103 в Зографски манастир. Цитатите на съвременен български език са взети от превода на Иванова, К. Патриарх Евтимий. Съчинения, 1990, с. 250.

⁶ Вж. Търновска книжовна школа, 1996, с. 50.

⁷ Вж. Добрева, Е., И. Савова. Проблеми по изграждането на текста. Шумен, 1994, 177–180.

⁸ Вж. Търновска книжовна школа. 1996, с. 51.